فصلنامه مطالعات حقوق
Journal of Legal Studies
شماره بیست و پنجم. پاییز ۱۳۹۷، صص۱۶-۱ Vol 3. No 25. 2018, p 1-16
شماره شاپا (۶۳۹۵-۲۵۳۸) ISSN: (2538-6395)

مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در نظام حقوقی ایران

هادی رحیمی ریگی[۱]. مرتضی صادقی ده صحرایی[۲]. داوود بزرگمهر[۳]
۱. گروه حقوق. واحد بروجن. دانشگاه آزاد اسلامی. بروجن. ایران.
۲. عضو هیئت علمی گروه حقوق. واحد شهرکرد. دانشگاه آزاد اسلامی. شهرکرد. ایران
۳. عضو هیئت علمی گروه حقوق. واحد بروجن. دانشگاه آزاد اسلامی. بروجن. ایران

چکیده

موضوع پایان نامه حاضر مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در نظام حقوقی ایران می‌باشد. نظریه «از دست دادن فرصت» در صدد جبران خسارتی است که در نتیجه فوت شدن فرصت، بدست آوردن نفعی یا اجتناب از ضرری به افراد وارد می‌شود. راجع به قابل مطالبه بودن خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» رویه‌های مختلفی است. در حقوق ایران نه قانون گذار و نه رویه قضایی گامی در جهت رسمیت شناختن این نظریه بر نداشته است. با این حال شاید بتوان به کمک قواعد فقهی از جمله (قاعده لاضرر و لا ضرار فی الاسلام) در فقه اسلامی و با استناد جستن به برخی از مواد قانون مسئولیت مدنی؛ قائل به امکان جریان این نظریه در مسئولیت مدنی، در حقوق ایران شد. در عین حال، باید توجه داشت که حتی اگر مطالبه خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» به لحاظ تحلیل حقوقی با موانعی مواجه نباشد. موانع اجرای صحیح و ضابطه مند آن در نظام قضایی ایران همچنان نگران کننده به نظر می‌رسد. طرح این مسئله در مسئولیت مدنی در حقوق ایران، یک موضوع تازه‌ای است. پذیرش مطالبه خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته»، هر چند عادلانه به نظر می‌رسد. در عین حال پذیرش آن در حقوق ایران با مشکلاتی مواجه است. در صورتی که موضوع «فرصت از دست رفته» را در فقه اسلامی بپذیریم. از آنجا که با عدل و انصاف هم سازگاری دارد. پذیرش این موضوع در حقوق موضوعه کشور بلااشکال قانونی است

واژه‌های کلیدی: مسئولیت مدنی، تفویت فرصت، تحصیل منفعت نهایی، اجتناب از ضرر نهایی، خطای پزشکی، امور پزشکی ونظام حقوقی ایران

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

مقدمه

پزشکان ملزم به نظامات طبّی و پرهیز از امور خلاف شأن و حیثیت پزشکی می‌باشند. ماده ۱۴ آیین‌نامه انتظامی رسیدگی به تخلفات صنفی و حرفه‌ای شاغلان حرفه‌های پزشکی و وابسته مصوب ۳۰ر۴ر۱۳۸۷ هیات وزیران می‌گوید: جذب بیمار، به صورتی که مخالف شؤون پزشکی باشد؛ همچنین، هر نوع تبلیغ گمراه کننده از طریق رسانه‌های گروهی و نصب آگهی در اماکن و معابر، خارج از ضوابط نظام پزشکی، ممنوع است. دعوای مسئولیت مدنی جبران خسارت زیان دیده و در حد امکان اعاده وضع او به حالت اولیه قبل از وقوع ضرر است. بدین ترتیب برای پذیرش چنین دعوایی خواهان باید اولاًوجود ضرر را به عنوان رکن اصلی اثبات نماید، ثانیاً ثابت کند که بین فعل زیان بار خوانده و ضرر ایجاد شده، رابطه سببیت وجود دارد. به علاوه در برخی موارد تقصیر خوانده هم شرط ایجاد مسئولیت است که باید احراز گردد ولی چون مسئولیت های بدون تقصیر هم زیاد می باشد به ویژه در مورد مسئولیت های ناشی از اتلاف (م. ۳۲۸ ق. م.)، این شرط عمومیت ندارد و در برخی موارد بدون تقصیر هم مسئولیت ایجاد می‌شود. ولی دو شرط اولی در تمام دعاوی مسئولیت مدنی لازمند و باید از طرف زیان دیده به عنوان خواهان دعوی ثابت گردند و الا دعوای او رد میشود ولی مواردی پیش می‌آید که تقصیر خوانده به نوعی در ایجاد ضرر مؤثر می‌باشد و وقوع آن را تسهیل می‌کند ولی نمی‌توان گفت که تقصیر او سبب وقوع زیان بوده است و یا دست کم شرط لازم آن می باشد، زیرا نمی توان به طور قطع ادعا نمود که هر گاه تقصیر وی نبوده، ضرر هم واقع نمی شد، در حالی که معنای سببیت چنین اقتضایی دارد یعنی عدم آن موجب عدم وجود مسبب می گردد مثلاً مالک اسبی در یک مسابقه اسب دوانی ثبت نام می‌کند و با کامیونی عازم محل برگزاری مسابقه می شود در اثر تقصیر راننده، کامیون واژگون می‌شود و او دیر به محل مسابقه می رسد و از شرکت در مسابقه محروم می شود در نتیجه فرصت و شانس برنده شدن جایزه را از دست می‌دهد. و یا در اثر تقصیر وکیل و عدم ارائه به موقع دادخواست تجدید نظر وقت تجدید نظر خواهی از بین می رود و رأی قطعی می‌شود و بدین ترتیب موکل او فرصت تجدید نظر خواهی و در نتیجه شانس نقص حکم را از دست می‌دهد و یا در اثر تقصیر پزشک و عدم تشخیص دقیق و به موقع نوع بیماری، مریض فرصت معالجه و درمان و در نتیجه امکان بهبودی و زنده ماندن را از دست می دهد در تمام این موارد نمی‌توان به طور قطع گفت که تقصیر خوانده سبب وقوع زیان نهایی بوده است. در مثال نمی توان ادعا کرد که هرگاه متصدی حمل یا راننده کامیون مرتکب تقصیر نمی‌شد و اسب سوار در مسابقه شرکت می کرد، حتماً برنده می‌شد و جایزه را تملک می کرد، بلکه اگر در مسابقه هم شرکت می کرد، احتمال برنده شدن او وجود داشت و احتمال هم داشت که برنده نشود.

اگر چنین قطع و یقینی وجود می داشت و برنده شدن وی حتمی می بود، متصدی حمل بی شک مسئول بود زیرا وی باعث از بین رفتن نفعی شده که به طور قطع قابل تحصیل بوده است و عدم النفع مسلم هم

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

ضرری است مسلم و قابل جبران در سیستم حقوقی ایران و همین طور نظام حقوقی کامن لو هیچ قاعده یا اصلی که مستقیماً مخصوص مسئولیت مدنی پزشک در رابطه با بیمار باشد، وجود ندارد.

بیان مساله

هر دو جا مسئولیت مدنی پزشک نسبت به بیمار تحت قواعد عمومی مسئولیت مدنی قرار دارد. پزشکان براساس قواعد کلی در مورد جنبه‌های داروئی، درمانی و پزشکی عملکردهای حرفه ای خود مسئول می‌باشند. به طور کلی مسئولیت مدنی ناشی از بی مبالاتی اشخاص است و می دانیم که در حقوق ایران اصل براین است که نظریه مبنای مسئولیت مدنی می باشد و سایر نظریه های ابراز شده در این مورد را باید به عنوان استثنائی بر این اصل تلقی کرد. منظور از تقصیر در این بحث تقصیری است که پزشک در اجرای کاری که به عنوان حرفه انجام می دهد، مرتکب می شود. نکته مهمی که باید در تقصیر پزشکان و یا سایر اشخاصی که از فنون و مهارت های ویژه ای برخوردارند، در نظر داشت تفاوت معیار تمیز آن است: در امور فنی و تخصصی نمی توان رفتار انسان متعارف را به عنوان معیار تمیز خطا از صواب پذیرفت؛ داوری عرف که به طور معمول به یاری ذوق و اعتبار آن تردید کرد؛ به ویژه از انسانی که با مفاهیم علمی و قواعد فنی ویژه خود گرفته است نمی توان انتظار داشت که در واکنش های خود بسان مردم عادی باشد، اجتماع نیز از این انتظار طرفی نمی بندد زیرا به منزله انکار علم و ضرورتهای تمدن است. بنابراین برای تمیز تقصیر پزشک باید رفتار یک پزشک متعارف و محتاط را معیار قرار داد مسئله ای که مطرح می شود این است که آیا تقصیر پزشک ناشی از قرارداد است یا قانون ؟ به عبارت دیگر آیا مسئولیت پزشک یک مسئولیت قراردادی است و یا مسئولیت قهری است و قواعد عمومی ضمان قهری بر آن حکومت دارد ؟اشکال از آنجا ناشی می شود که به حکم قانون نیز پزشک موظف به رعایت نظام های شغلی خود می باشد پس اگر پزشک تخلف کند باید دید که آیا مفاد قرارداد خود با بیمار را نادیده گرفته است یا حکم قانون را ؟ به طور کلی در صورت وجود قرارداد، این تقصیرها را قراردادی محسوب می نمایند. در فرض مورد بحث ما امکان استناد والدین طفل به قرارداد فی مابین آنها و پزشک وجود دارد و مانعی ندارد که مسئولیت پزشک نسبت به طفل بر اساس شروط قراردادی پدر و مادر با پزشک توجیه شود ولی در مورد خود طفل و ادعای دوران حیات جنینی، هیچ قراردادی بین پزشک و طفل وجود ندارد و تنها رابطه بین طفل و پزشک این بوده است که مادر وی بیمار پزشک بوده است؛ بنابراین مسئولیت مدنی پزشک در این مورد تابع قواعد ضمان قهری و مسئولیت غیر قراردادی می باشد.

به نظر می‌رسد با پذیرش نظریه «از دست دادن فرصت »بتوان با استناد به قواعد کلی و عمومی حقوق و همچنین قاعده لاضرر و برخی از اصول قانون اساسی با طرح دعوی در محاکم دادگستری از حقوق فرصت از دست رفته خواهان، دفاع کرد .در این تحقیق به سئوالات زیر پاسخ داده می‌شود:

مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در نظام حقوقی ایران چگونه است؟

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

ایا از مبانی حقوق اسلامی مانند اصول استنباط حقوق اسلامی و قواعد فقه درتدوین قوانین مربوط به «تفویت فرصت» استفاده کرد؟

آیا از نظریه های خطر و تقصیر و تضمین حق در خصوص مسئولیت مد نمی‌توان در بخش «تفویت فرصت» استفاده نمود؟

چنانچه بیمار به دلیل تشخیص و معاینات اشتباه و ناشی از تقصیر و تسبیب و یا ایجاد خطر پزشک، متحمل خسارت مادی و معنوی شود. باپیش بینی نظریه «تفویت فرصت» می‌توان جبران خسارت نمود؟

اهداف تحقیق

از آنجا که پژوهش علمی با ظهور مسئله یا مجهولی در ذهن محقق شروع می‌شود، هدف اصلی تحقیق علمی را باید معلوم کردن آن مجهول و به عبارتی حل مسئله و پاسخ یافتن برای آن دانست؛ امااهداف علمی یک هدف اولیه و یک هدف غایی دارد، هدف اولیه محقق روشن کردن مسئله خاصی است که با آن روبرو شده است، ولی هدف غایی او دستیابی به معلوم کلی و به‌عبارتی قضایای علمی کلی است که خصلتی جهانشمول دارد.

هدف اصلی

ـ بررسی مسئولیت مدنی ناشی از تقویت فرصت در امور پزشکی در نظام حقوقی ایران.

اهداف فرعی

ـ بررسی مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در استنباط حقوق اسلامی یا اصول فقه و قواعد فقه

ـ بررسی مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در نظریه‌های خطر و تقصیر و تضمین حق

ـ بررسی مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در تشخیص و معاینات اشتباه و ناشی از تقصیر و تسبیب و یا ایجاد خطر پزشک متحمل خسارت مادی.

ـ بررسی مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در نظریه خطر و تقصیر مسئولیت کیفری و مدنیِ قضات محترم.

ـ بررسی مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در اشخاص ثالث اعم از حقیقی و حقوقی بدون اشتباه و رابطه حقوقی

ـ بررسی مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در رابطه حقوقی صرفاً از باب فعل ویا ترک فعلِ زیانبار مسئول « تقویت فرصت » ترک نجات جان

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

فرضیه های تحقیق

فرضیه اصلی۱: مسئولیت مدنی ناشی از تفویت فرصت در امور پزشکی در نظام حقوقی ایران قابل بررسی است.

فرضیه های فرعی

ـ از نظریه‌های خطر و تقصیر و تضمین حق، هر کدام در بخشی از موارد مسئولیت مدنی به طور جداگانه بنا به ضرورت در بحث « تفویت فرصت » می توان استفاده کرد.

ـ به نظر میرسد چنانچه بیمار به دلیل تشخیص و معاینات اشتباه و ناشی از تقصیر و تسبیب و یا ایجاد خطر پزشک متحمل خسارت مادی و معنوی شود. باپیش بینی نظریه« تفویت فرصت » می توان جبران خسارت کرد.

ـ با توجه به اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، در باب نظریه خطر و تقصیرو پذیرش مسئولیت کیفری و مدنیِ قضات می‌توان از این شاخص برای سایر حِرَف نیز استفاده کرد.

ـ به نظر میرسد از مبانی حقوقی مانند اصول استنباط حقوق اسلامی و قواعد فقه می‌توان در تدوین قوانین مربوط به « تفویت فرصت » استفاده کرد.

پیشینه تحقیق

سید جعفر هاشمی باجگانی (۱۳۹۵) در مقاله ای تحت عنوان مسئولیت مدنی ناشی از فرصت از دست رفته به نتایج زیر دست یافت: گاهی در اثر تقصیر دیگری، «شخص» فرصت تحصیل منفعت و یا اجتناب از ضرر آینده را از دست می‌دهد، به‌طوری‌که صرف از دست دادن فرصت، ضرر مستقل محسوب شده و عدم جبران چنین فرصت از دست رفته‌ای تآلی فاسد داشته و برخلاف انصاف بوده و موجب افزایش سایر اعمال تقصیرآمیز می‌شود که جبران آن سبب بازدارندگی از تکرار چنین اعمالی می‌شود. از دست دادن فرصت هم در امور مسئولیت مدنی و هم در امور قراردادی مطرح می‌شود که هریک از این موارد (مسئولیت مدنی و قراردادی) خود می‌تواند به‌صورت اجتناب از ضرر یا کسب منفعت مصداق پیدا کند.

وزیری (۱۳۹۶) در تحقیقی تحت عنوان بررسی فقهی–حقوقی مسئولیت مدنی دانشجویان پرستاری به نتایج زیر دست یافت: امروزه نقش منحصر به فرد پرستار در نظام ارائه خدمات بهداشتی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است. با توسعه نقش پرستاران به عنوان ارائه کننده ی خدمات بهداشتی، آنها در قبال اعمال خود مسئولیت بیشتری را می یابند. ارتقاء مسئولیت و آگاهی و دانش پرستار به منظور بهبود ارائه خدمات درمانی، ضرورت کسب آموزش های علمی و مهارتی دقیق تر و بیشتری را طلب می نماید.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

فلاح (۱۳۹۶) در تحقیقی تحت عنوان مطالعه تطبیقی مسؤولیت مدنی پرستاران در حقوق ایران و فرانسه به نتایج زیر دست یافت:هدف اصلی و غایی حرفه پرستاری، تأمین بهبودی و سلامت افراد تحت مراقبت است و به دلیل ارتباط مستقیم پرستاران با بیمار، این حرفه از اهمیت خاصی بر خوردار است.

حسن شم آبادی (۱۳۹۵) درتحقیقی تحت عنوان مسئولیت مدنی تفویت فرصت در حقوق ایران به بررسی مسائل زیر پرداخت: مسئولیت مدنی تفویت فرصت (شانس) به این دلیل مواجه با تردید است که در تقویت فرصت کسب نفع ضرر بودن آنچه تفویت شده است و در تفویت فرصت اجتناب از زیان، وجود رابطه سببیت بین خوانده و زیان حاصل مورد تردید است؛ در حقوق غرب برای توجیه مسئولیت مدنی تفویت فرصت استدلال های متعددی ارائه شده است و در حقوق موضوعه کشورهای مذکور هم رویه ها از پذیرش گسترده تا نفی کامل متفاوت است.

کازرونی (۱۳۹۵) در تحقیقی تحت عنوان "ضرورت تغییر نظام مسئولیت مدنی پزشکی در حقوق ایران با نگاهی به تحولات ایجاد شده در حقوق فرانسه در حقوق ایران "به نتایج زیر دست یافتند: دعاوی مسئولیت مدنی پزشکی بر مبنای قواعد سنتی مسئولیت مدنی حل و فصل می شود و در این باره قانونی خاص وجود ندارد.

یاباری (۱۳۹۵) در تحقیقی تحت عنوان مسئولیت پزشک در نظام حقوقی ایران به نتایج زیر دست یافت: مسئولیت پزشکی، پاسخگو بودن پزشک در قبال خسارات و زبان روحی و معنوی است که به بیمار وارد می‌آورد و این خسارات، ناشی از انجام وظایف پزشکی است. مسئولیت پزشک در ابعاد انتظامی، کیفری، اخلاقی و مدنی قابل بررسی است. که در این نوشتار به صورت چکیده‌وار به آن می‌پردازیم. فتح بابل توسط کوروش کبیر در سال ۵۰۵ قبل از میلاد، موجب آشنایی ایرانیان با دستاوردهای پزشکی چند صد ساله بابل شد. .

تقی زاده (۱۳۹۴) درپایانه نامه دکتری خود تحت عنوان مسؤولیت مدنی پزشک در قبال بیماران اورژانسی (با مطالعه تطبیقی حقوق ایران و انگلستان) به نتایج زیر دست یافت: در این مقال، کوشش شده است تا موضوع مهمی چون مسؤولیت مدنی پزشک در قبال بیماران اورژانسی (آن هم به شکلی تطبیقی) برای نخستین بار در ادبیات حقوقی کشورمان به نحو مستقل مورد بررسی قرار گیرد. جهت دستیابی به این مهم، مسؤولیت مدنی پزشک در قبال بیماران اورژانسی از دو بعد مورد بررسی قرار گرفته است: الف:مسؤولیت مدنی پزشک در قبال ترک نجات یا امتناع از درمان بیماران اورژانسی؛ ب: مسؤولیت مدنی پزشک در ازای قصور در درمان بیماران اورژانسی. یافته های پژوهش نشان میدهد که بر اساس ماده واحده قانون مجازات خودداری از کمک به مصدومین و رفع مخاطرات جانی، صرف ترک نجات جان یا امتناع از درمان بیماران اورژانسی توسط پزشک (ترک فعل) از مصادیق بارز تقصیر به شمار می آید و مسؤولیت مدنی پزشک را به دنبال خواهد داشت. و چنانچه از این ترک فعل نتیجه مجرمانه ای چون فوت یا نقص عضو نیز حادث شود پزشک به دلیل سهل انگاری بر اساس مواد ۲۹۵ و ۴۵۰ ق. م. ا ضامن خواهد بود.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

اباست پور(۱۳۹۴) درمقاله ای تحت عنوان مسئولیت مدنی و کیفری پزشک با نگاهی به قانون جدید مجازات اسلامی به نتایج زیر دست یافت. در حقوق مسئولیت مدنی، یکی از موارد مبتلابه جامعه مسئولیت مدنی و کیفری پزشک است که در قانون مجازات اسلامی، قواعدی به آن اختصاص یافته است. در حقوق مسئولیت مدنی، مسئولیت مدنی اصولا مبتنی بر نظریه تقصیراست؛ یعنی شخص هنگامی مسئول و مکلف به جبران خسارت وارده به زیان‌دیده شناخته می شود که تقصیر او به اثبات رسیده باشد.

خادم سربخش (۱۳۸۹) درتحقیق تحت عنوان " رفع مسئولیت مدنی پزشک با اخذ برائت از بیمار "نتایج نشان داد:نوشتار حاضر با عنایت به نظرات فقهی و با مطالعه ی رویکرد حقوق ایران و انگلستان به نقد و بررسی لزوم اخذ برائت از بیمار برای رفع مسئولیت مدنی پزشک اختصاص دارد.

احمدی (۱۳۷۸) در تحقیقی تحت عنوان مسئولیت مدنی پزشک در حقوق ایران به مسائل زیر پرداخت. در هر مورد که شخص ناگزیر از جبران خسارت دیگری باشد می‌گویند در برابر او مسئولیت مدنی دارد مسئولیت مدنی از نظر مفهوم، صمانت اجرا، قلمرو، هدف، با مسئولیت اخلاقی متفاوت است. برای تحقیق مسئولیت مدنی به‌طور کلی سه رکن، ضرر، فعل زیانبار و رابطه سببیت بین فعل زیانبار و ورود ضرر باید وجود داشته باشد پزشکان نیز همانند دیگر افراد جامعه مسئول اعمال خود می‌باشند و در صورت تقصیر باید زیان وارده را جبران نمایند مسئولیت پزشکی دارای دو جنبه است.

جمع بندی

در ماهیت و مبنای مسؤولیت مدنی حرف پزشکی درمی‌یابیم که اگرچه فقها به صراحت نظریه از دست دادن فرصت بهبودی یا شفای بیمار را مطرح و بررسی نکرده‌اند، ولی از فحوای عبارات آن‌ها در خصوص مفهوم ضرر و معیار عرفی که برای سنجش امر ضرری پیش‌بینی کرده‌اند، این امر به وضوح هویداست و با عنایت به این‌که در حال حاضر، عرف جامعه این قبیل فرصت‌ها را ارزشمند می‌داند و در نتیجه از دست دادن آن را نوعی ضرر تلقی می‌کند، بنابراین از منظر فقه اسلامی در این قبیل موارد، حرف پزشکی که سبب تفویت فرصت بهبودی بیماران خود شوند، از این حیث مسؤولیت خواهند داشت و این مسؤولیت ماهیتاً منصرف از مسؤولیت ناشی از مرگ یا معلولیت یا تشدید بیماری و امثال آن می‌باشد. در حقوق کشورهای اسلامی، نظام حقوقی کامن‌لا و خصوصاً در نظام حقوقی فرانسه، این نظریه را در حقوق پزشکی به نحوی گسترده قابل اعمال می‌دانند و بر مبنای آن آرای متعددی صادر شده است؛ به طوری‌که یکی از مباحث بحث برانگیز مسؤولیت مدنی در زمینه رابطه سببیت و مسلم بودن ضرر در این قبیل موارد بوده است. در حقوق موضوعه ایران به نظر می‌رسد این نظریه در مسئولیت مدنی حرف پزشکی، صرف‌نظر از این‌که آن‌را فرصت از دست رفته یا ایجاد خطر ناروا و تحقق یاف نظریه «از دست دادن فرصت» در صدد جبران خسارتی است که در نتیجه فوت شدن فرصت، بدست آوردن نفعی یا اجتناب از ضرری به افراد وارد می‌شود. راجع به قابل مطالبه بودن خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» رویه‌های مختلفی است. در

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

حقوق ایران نه قانون گذار و نه رویه قضایی گامی در جهت رسمیت شناختن این نظریه بر نداشته است. با این حال شاید بتوان به کمک قواعد فقهی از جمله (قاعده لاضرر و لا ضرار فی الاسلام) در فقه اسلامی و با استناد جستن به برخی از مواد قانون مسئولیت مدنی؛ قائل به امکان جریان این نظریه در مسئولیت مدنی، در حقوق ایران شد. در عین حال، باید توجه داشت که حتی اگر مطالبه خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» به لحاظ تحلیل حقوقی با موانعی مواجه نباشد. موانع اجرای صحیح و ضابطه مند آن در نظام قضایی ایران همچنان نگران کننده به نظر می‌رسد. طرح این مسئله در مسئولیت مدنی در حقوق ایران، یک موضوع تازه‌ای است. پذیرش مطالبه خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته»، هر چند عادلانه به نظر می‌رسد. در عین حال پذیرش آن در حقوق ایران با مشکلاتی مواجه است. در صورتی که موضوع «فرصت از دست رفته» را در فقه اسلامی بپذیریم. از آنجا که با عدل و انصاف هم سازگاری دارد. پذیرش این موضوع در حقوق موضوعه کشور بلااشکال قانونی است.

فرصت از دست رفته» به عنوان ضرری مستقل و سوای از زیان‌هایی در نظر گرفته می‌شود. در «فرصت از دست رفته، صحبت از زیان آینده با عدم النفع نیست. بلکه اگر نفس از «دست دادن فرصت» را ضرر بدانیم وجود ضرر بالفعل است. نه مربوط به آینده؛ «به موجب قاعده لاضرر و لاضرار فی الاسلام» هرگاه ضرری به کسی برسد باید جبران شود. گاهی ضرر مادی است و گاهی ضرر معنوی است.

راجع به قابل مطالبه بودن خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» رویه کشورهای مختلف از تنوع بالایی برخوردار است .ولیکن در حقوق ایران نه قانون گذار و نه رویه قضائی گامی در جهت به رسمیت شناختن این نظریه بر نداشته است. در عین حال، باید توجه داشت که حتی اگر مطالبه خسارت ناشی از « فرصت از دست رفته» به لحاظ تحلیل حقوقی با مانعی مواجه نباشد، موانع اجرای صحیح و ضابطه مند آن در نظام قضایی ایران، همچنان نگران کننده به نظر می‌رسد.

این که فعل یا ترک فعل افراد، نباید موجبات اضرار دیگران را فراهم آورد. از اصول پذیرفته شده، در همه نظام های حقوقی است؛ اصلی که تبعیت از آن منتهی به شناسایی مسئولیت مدنی (قهری یا قراردادی) برای عامل زیان خواهد شد. ارکان سه گانه عنصر خسارت: ۱- وجود ضرر ۲ -فعل زیانبار ۳- رابطه سببیت می‌باشد.

نظریه خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» به دنبال جبران خسارت ناشی از فرصت‌های ارزشمند افراد است. این فرصت‌ها می‌تواند، منصرف از تحصیل منفعتی در آینده یا دفع ضرری در آینده باشد.

در صدد جبران خسارت ناشی از تفویت این فرصت‌های گرانقدر است. تفویت فرصت‌های پیش آمده برای افراد، مسئولیت‌زا است و عامل زیان باید از عهده جبران آن برآید. «فرصت از دست رفته» می‌تواند؛ ناظر به منافع یا ضررهای مادی یا معنوی افراد باشد. «فرصت از دست رفته» را می‌توان در دعاوی مربوط به مسئولیت حرفه‌ای وکلا، مسئولیت حرفه‌ای پزشکان، مسئولیت حرفه‌ای قضات و مسئولیت کارمندان دولت و دعاوی مربوط به محیط‌های سیاسی، تجاری، ورزشی، مسابقه بخت آزمایی یا زیبایی جستجو کرد.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» با عدم النفع تفاوت دارد:

دیدگاه اول: در مورد عدم النفع حصول منفعت در آینده مسلم است و تقصیر مقصر مانع ایجاد آن می‌گردد. و تنها در این فرض است که عدم النفع قابل مطالبه و جبران است. در حالی که «در از دست دادن فرصت» نسبت به نفع نهائی قطعیتی وجود ندارد و آنچه که از دست رفتن آن مسلم است، نفس فرصت است.

عدم النفع، در زمره ضررهای آینده است در حالیکه «فرصت از دست رفته» یک ضرر گذشته است و در واقع «فرصت از دست رفته» جزء با سپری شدن زمان معینی که امکان تحصیل منفعت درآن زمان بوده؛ میسر نخواهد بود.

عدم النفع، در تقسیم بندی حقوق‌دانان به عنوان یکی از خسارات مادی است .در حالی‌که «فرصت از دست رفته» هم در قالب ضرر معنوی و هم در قالب ضرر مادی است.

دیدگاه دوم: خسارت ناشی از «فرصت از دست رفته» را با ضرر نهایی خلط می‌کند. در این تحلیل اصطلاح» فرصت از دست رفته» تنها به طور صوری مورد استفاده قرار می‌گیرد و آنچه که مضوع حکم دادگاه واقع می شود. در واقع خسارت نهایی وارد بر زیان دیده است.

دیدگاه سوم: نفس «فرصت از دست رفته» به عنوان ضرر مستقل شناخته شده و در صورت جمع سایر ارکان مسئولیت مدنی حکم به جبران آن صادر می‌شود. این تحقیق با روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای با استفاده از ابزار فیش برداری می‌باشد، در نظر است «فرصت از دست رفته» در سلسه مراتب قواعد حقوقی ایران (قانون اساسی، قانون موضوعه، آیین مقررات، رویه قضایی، دکترین) و در اصول و قواعد فقه مورد بررسی قرار گیرد .نظریه عدم النفع و « فرصت از دست رفته»همواره طی قرون گذشته یکی از دغدغه‌های جوامع بشری بوده است. علمای فقه و حقوق در راستای شناساندن مفهوم عدم النفع و «فرصت از دست رفته» و ترویج و ارتقای مسئولیت مدنی افراد تاکنون کوشیده‌اند. اولین مفهوم «فرصت از دست رفته» از مفهوم عدم النفع ممکن الحصول – عدم النفع مسلم الحصول و عدم النفع ممتنع الحصول اتخاذ شده است. روش‌های متعددی برای جبران ضرر و زیان عدم النفع به طور کلی و «فرصت از دست رفته» به طور اخص پیش‌بینی کرده‌اند. با این تعاریف در صدد کنترل و جبران ضرر و زیان و خسارت وارده زیان‌دیده هستند .نظریه‌پردازان دکترین حقوق در این مبحث، بر آن اساس هستند که راهکاری را در متون حقوقی و فقه و سپس برای تنظیم قانون و رویه قضایی پیدا کنند .در حقوق موضوعه ایران و در فقه اسلامی در خصوص این نظریه نصی دیده نمی‌شود در چارچوب فقه قاعده لاضرر است که می‌تواند ابزار مناسبی جهت توجیه جبران خسارت ناشی از تفویت فرصت است عدم توجه صریح به «فرصت‌های از دست رفته» در فقه موجب شده در حقوق موضوعه و رویه قضایی کمتر به آن توجه توجه شود و بحث تفصیلی از مبانی و چارچوب قابل مطالبه بودن فرصت‌های تفویت شده در کتب حقوقی دیده نمی‌شود. البته برخی از حقوق‌دانان در این خصوص مطالبی را نگاشته‌اند. به نظر می‌رسد با پذیرش نظریه «از دست

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

دادن فرصت» بتوان با استناد به قواعد کلی و عمومی حقوق و همچنین قاعده لاضرر و برخی از اصول قانون اساسی با طرح دعوی در محاکم دادگستری از حقوق فرصت از دست رفته »خواهان دفاع کرد .ته بدانیم، قابلیت اجرا دارد و با اصول کلی حقوقی و احکام مذهبی نیز مغایرتی ندارد. نظریه «فرصت از دست رفته» به دنبال جبران خسارت ناشی از تفویت فرصت‌های ارزشمند افراد است. این فرصت‌ها می‌تواند منصرف به تحصیل منفعتی در آینده یا دفع ضرری در آینده باشد. به عبارت‌دیگر، این نظریه، با ارج نهادن بر فرصت‌هایی که انسان‌ها در زندگی به دست می‌آورند و قراردادن آن‌ها در دامنه دارایی‌های ارزشمند انسان‌ها، درصدد جبران خسارات ناشی از تفویت این فرصت‌های گرانقدر است. به موجب این نظریه، همان‌طور که اتلاف (بالمباشره یا بالتسبیب) دارایی‌های ملموس افراد، یا سرمایه های عاطفی آن‌ها مسؤولیت‌زا است، تفویت فرصت‌های پیش آمده برای افراد نیز مسؤولیت‌زا بوده و عامل زیان باید از عهده جبران آن برآید.

فرصت تفویت شده می‌تواند منصرف به تحصیل نفعی در آینده یا اجتناب از ضرری در آینده باشد، فرصتی که برای تحصیل منفعت یا دفع ضرر از دست می‌رود نیز می تواند ناظر به منافع یا ضررهای مادی یا معنوی افراد باشد. پیشینه طرح دعاوی مربوط به فرصت از دست رفته را در در سه نوع از دعاوی می‌توان مشاهده کرد: گروه اول، دعاوی مربوط به مسؤولیت حرفه‌ای وکلا است. در این نوع دعاوی، دعوای مطالبه خسارت ناشی از تفویت فرصت برنده شدن در دعوا علیه وکیلی طرح می‌شود که در ارائه دلایل دعوا، پیگیری دعوا و یا تسلیم به موقع دادخواست در مراجع بالاتر، مرتکب خطا یا تقصیر شده است. گروه دوم از دعاوی مربوط به سوء رفتار یا خطای پزشکی است. در این نوع دعاوی، دعوای مطالبه خسارت ناشی از تفویت فرصت مداوای مناسب و به موقع علیه پزشکی طرح می‌شود که در انجام وظیفه خود کوتاهی کرده است. گروه سوم از دعاوی، مربوط به رقابت در محیط‌های سیاسی، تجاری، ورزشی، مسابقه بخت آزمایی یا زیبایی است. در این گروه، شرکت کننده در یک رقابت، از مسؤولان برگزاری مسابقه یا هر شخص ثالثی که امکان حضور او در رقابت یا قرعه کشی را مخدوش کرده است، خسارت ناشی از تفویت فرصت برنده شدن در مسابقه را مطالبه می کند. همچنین نسبت به ماهیت خسارت، سه رویکرد مختلف قابل شناسایی است که از این میان دو رویکرد اول، ناشی از شناسایی نادرست موضوع خسارت در این نوع دعاوی است:

الف) رویکرد اول، خسارت ناشی از تفویت فرصت را با عدم النفع خلط می‌کند. این در حالی است که میان از دست دادن فرصت و عدم النفع، حداقل سه تفاوت وجود دارد: اولاً «در مورد عدم النفع حصول منفعت در آینده مسلم است و تقصیر خوانده مانع ایجاد آن می‌گردد و تنها در این فرض است که عدم النفع قابل جبران و مطالبه است؛ در حالی که در از دست دادن فرصت، نسبت به نفع نهایی، قطعیتی وجود ندارد و آنچه از دست رفتن آن مسلم است، نفس «فرصت» است. ثانیاً عدم النفع در زمره ضررهای آینده است، در حالی که «فرصت از دست‌رفته» یک ضرر گذشته است و در واقع، تفویت فرصت جز با سپری

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

شدن زمان معینی که امکان تحصیل منفعت در آن زمان ممکن بوده، میسر نخواهد بود. ثالثاً عدم‌النفع در تقسیم‌بندی حقوقدانان به عنوان یکی از خسارات مادی معرفی می‌شود (ماده ۵ و ۶ قانون مدنی)، در حالی که همان گونه که اشاره گردید، « فرصت از دست رفته » می‌تواند هم در قالب ضرر معنوی و هم ضرر مادی طرح شود.

ب) رویکرد دوم، خسارت ناشی از فرصت از دست رفته را با ضرر نهایی خلط می‌کند. در این تحلیل، اصطلاح «فرصت از دست رفته» تنها به طور صوری مورد استفاده قرار می‌گیرد و آنچه موضوع حکم دادگاه واقع می‌شود، در واقع خسارت نهایی وارد به زیان دیده است.

ج) در رویکرد سوم، نفس فرصت از دست رفته به عنوان ضرر مستقل شناخته شده و در صورت جمع سایر ارکان مسؤولیت مدنی، حکم به جبران آن صادر می‌شود.

قبل از بررسی نظریه «از دست دادن فرصت» در نظام حقوقی ایران، رویکرد اصول قراردادهای بازرگانی بین المللی را به نظریه «از دست دادن فرصت» اجمالاً مورد توجه قرار می‌دهیم. ماده ۳، ۴، ۷ این اصول بیان می دارد:

حکم به جبران خسارت تنها برای ضرری (از جمله ضرر آینده) صادر می‌شود که با درجه متعارفی از قطعیت، احراز شده باشد.

نسبت به «از دست دادن فرصت» متناسب با احتمال حدوث واقعه، می‌توان حکم به جبران خسارت داد.

در مواردی که میزان خسارت با درجه کافی از قطعیت قابل تعیین نیست، ارزیابی خسارت به تشخیص دادگاه خواهد بود.

به نظر مفسران، این ماده درصدد جداکردن خسارت آینده از خسارت ناشی از فرصت از دست رفته است: پاراگراف اول ماده فوق، زمینه جبران خسارت آینده را به شرط مسلم بودن، فراهم می‌کند و پاراگراف دوم، خسارت ناشی از فرصت از دست رفته را به عنوان خسارت قابل جبران به رسمیت می‌شناسد؛ خسارتی که منطقاً باید معادل درصدی از خسارت نهایی یا نفع نهایی باشد و نه همه. به نظر مفسران، پاراگراف سوم این ماده نیز منصرف به تعیین میزان خسارت در اکثر دعاوی مربوط به جبران خسارت ناشی از فرصت از دست رفته است که در آن‌ها نسبت به میزان خسارت وارد به خواهان قطعیتی وجود ندارد. در این گونه موارد از محاکم خواسته می‌شود که به جای اتخاذ رویکردی که منتهی به جبران کل خسارت وارد به زیان دیده یا عدم جبران هرگونه خسارت شود، با در نظر گرفتن شرایط هر پرونده، میزان خسارت را به صورت منصفانه تعیین کنندو حکم به جبران آن بدهند.

درخصوص این نظریه، نه در حقوق موضوعه ایران و نه در فقه اسلامی نصی دیده نمی‌شود. در چارچوب فقه، قاعده لاضرر می‌تواند ابزار مناسبی جهت توجیه جبران خسارت ناشی از تفویت فرصت باشد. در واقع مفهوم ضرر در فقه محدود به نوع خاصی از ضرر مانند شخصی، ضرر مادی یا ضرر معنوی نمی‌شود، بلکه به نظر فقها « ضرر شامل کلیه خسارت‌ها و زیان‌های وارد بر دیگری است» همچنین اگر چه در زمینه تفسیر

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

قاعده لاضرر میان فقها اختلاف نظر وجود دارد ولی به طور کلی می‌توان ادعا کرد که مفاد قاعده لاضرر متضمن این معنا است که در روابط اجتماعی، رفتاری که منتهی به ورود ضرری نامتعارف به افراد شود، مورد تأیید شارع قرار نمی‌گیرد .لذا از آن جا که قاعده لاضرر تنها به نفی حکم ضرری اکتفا می‌کند و تعیین مصادیق ضرر و موضوع حکم را به عهده عرف می‌گذارد، هرگاه از دست دادن فرصت، عرفاً ضرر تلقی شود، به شرط احراز سایر ارکان مسؤولیت، علی الاصول قابل جبران خواهد بود.

همچنین ادعا شده است که برخی خسارات پیش بینی شده در فقه، درچارچوب نظریه «فرصت از دست رفته» قابل توجیه هستند. برای مثال، ادعا شده است که در دو عقد مضاربه و جعاله، هرگاه مضارب یا جاعل عقد را فسخ کند، در حالی که طرف قرارداد اقداماتی را که احتمال به دست آوردن سود در آن هست، شروع کرده باشد، فسخ کننده قرارداد باید از عهده خسارتی معادل ارزش کاری که از دست رفته است (اجره المثل اعمالی که انجام شده است) بر آید. به نظر برخی حقوقدانان، این پرداخت غرامت می‌تواند در چارچوب نظریه «فرصت از دست رفته» توجیه شود. به مثال‌های فوق این ایراد وارد است که پرداخت اجره المثل به این افراد می‌تواند از باب استفاده بلاجهت از عمل دیگری یا استیفا باشد، نه از باب جبران خسارت ناشی از زایل شدن فرصت تحصیل منفعت. مثال دیگر فقهی مربوط به ضمان منافع حر است. به نظر برخی از فقها، حبس کننده انسان حر بخصوص اگر فرد کسوب باشد، ضامن منافع تفویت شده او در زمان حبس است. چنین خسارتی، در عین این که می تواند در قلمرو معنای اعم از عدم النفع مسلم بگنجد، می تواند به عنوان نمونه‌ای از تفویت فرصت کسب منفعت توسط فردی تلقی شود که در صورت آزاد بودن به احتمال قوی، فرصت کسب درآمد داشته و حبس او این فرصت را از بین برده است. چنین تفسیری می تواند نشان دهنده تمایل فقهی به جبران خسارت ناشی از تفویت فرصت باشد، البته فرصتی که قابل اعتنا بوده و عرفاً ارزشمند تلقی گردد.

عدم توجه گسترده و صریح به فرصت‌های تفویت شده در فقه، هم به حقوق موضوعه و هم به رویه قضایی ایران سرایت کرده است. بحث تفصیلی از مبانی و چارچوب قابل مطالبه بودن فرصت‌های تفویت شده، در کتب حقوقی دیده نمی‌شود. از میان حقوقدانانی که به این بحث پرداخته اند، برخی صرف از دست دادن فرصت را عرفاً ضرر مسلم مادی محسوب نمی‌کنند و آن را قابل مطالبه نمی‌دانند. به نظر این گروه، خسارت ناشی از فرصت تفویت شده، تنها در قالب ضرر معنوی قابل مطالبه خواهد بود .. برخی از حقوقدانان، فرض مسأله را به سه شق تقسیم می‌کنند: هرگاه امکان استفاده از فرصتی عرفاً ارزش خاص داشته باشد، مانند بلیت بخت آزمایی، از بین بردن آن، ضرر مسلم و قابل مطالبه است. همچنین اگر ثابت شود که از دست دادن فرصت، موجب ضرر معنوی می‌شود، در قالب ضرر معنوی قابل مطالبه خواهد بود. بجز دو مورد فوق، فرصت از دست رفته قابل جبران شناخته نشده است شایان ذکر است که این دسته از حقوقدانان، در عین حال با تأیید اینکه عدم پذیرش مسؤولیت ناشی از تفویت فرصت مداوا در خطاهای پزشکی نتیجه غیر عادلانه‌ای به همراه می‌آورد، استفاده از نظریه خطر را در این حوزه از مسؤولیت

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

مناسب‌تر تشخیص می‌دهند از نظر برخی حقوقدانان، تفکیک میان شقوق مختلف قضیه ضرورتی ندارد و در هر مورد که عرف، «فرصت از دست رفته» را دارای ارزش بداند و فقدان آن را ضرر(اعم از مادی یا معنوی) تلقی کند، دیگر در قابل جبران بودن آن نباید تردیدکردنهایتاً ادعا شده است که مناسبت‌ترین روش برای جبران خسارات ناشی از فرصت از دست رفته، استناد به تئوری‌های موجود در اجتماع اسباب در مسؤولیت مدنی است. به این ترتیب، در فرضی که فرصت از دست رفته، درکنار سایر اسباب منتهی به حصول ضرر نهایی شده است، می‌توان با کمک گرفتن از نظریه برابری اسباب، فرصت از دست رفته را نیز به عنوان یکی از اسباب شناخت و بخشی از خسارت را به عامل تفویت فرصت نسبت داد.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

فهرست منابع و مآخذ

کتب فارسی:

ـ اباست پور، علی (۱۳۹۴) مسئولیت مدنی و کیفری پزشک با نگاهی به قانون جدید مجازات اسلامی، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.

ـ احمدی، علی (۱۳۷۸) مسئولیت مدنی پزشک در حقوق ایران، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.

ـ احمدی، حامد (۱۳۹۱)، جزوه درس مسئولیت مدنی، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.

ـ آقا بابایی، حسین (۱۳۸۷)، جزوه درس مسئولیت مدنی، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام .

ـ آقا بابایی، حامد (۱۳۹۲)، مسئولیت درامور حرفه ای، پایان نامه دوره دکتری، تهران: دوره دکتری، دانشگاه تهران

ـ آقایان، حسین (۱۳۹۵)، جزوه درس مسئولیت مدنی، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام .

ـ بهرامی، الهام (۱۳۸۵)، مسئولیت مدنی کادر درمان، تهران: کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران

ـ تقی زاده، علی (۱۳۹۴) مسؤولیت مدنی پزشک در قبال بیماران اورژانسی (با مطالعه تطبیقی حقوق ایران و انگلستان)، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.

ـ بابایی‌مقدم، عابدین (۱۳۸۴)، بررسی وجوه تمایز بین خسارات زیست‌محیطی و سایر خسارات، ارائه شده در درس مسئولیت مدنی زیست‌محیطی، دورهٔ کارشناسی ارشد حقوق محیط زیست، تهران: دانشکده حقوق، دانشگاه‌شهید بهشتی.

ـ بادینی، حسن (۱۳۸۴)، فلسفهٔ مسئولیت مدنی، تهران: شرکت سهامی انتشار.

ـ حکمت‌نیا، محمود (۱۳۸۶)، مسئولیت مدنی در فقه امامیه، مبانی و ساختار، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

ـ دشتی، محمد (مترجم)(۱۳۸۱)، نهج‌البلاغه، تهران: انتشارات حضور.

ـ رسولی، بلال (۱۳۹۲)، قراردادهای دولتی در حوزه پزشکی، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.

ـ فلاح، محسن (۱۳۹۶) مطالعه تطبیقی مسؤولیت مدنی پرستاران در حقوق ایران و فرانسه، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.

ـ ژوردن، پاتریس (۱۳۸۰)، اصول مسئولیت مدنی، ترجمهٔ مجید ادیب، تهران: نشر میزان.

ـ صفایی، سید حسین (۱۳۷۵)، مقالات دربارهٔ حقوق مدنی و حقوق تطبیقی، تهران: نشر میزان.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

ـ قاسم‌زاده، سید مرتضی (۱۳۸۳)، مبانی مسئولیت مدنی، تهران: نشر میزان.
ـ کاتوزیان، ناصر و انصاری مهدی (۱۳۸۷)، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست محیطی»، تهران: فصلنامهٔ حقوق، مجلهٔ دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
ـ کاتوزیان، ناصر(۱۳۸۲)، الزام‌های خارج از قرارداد، ضمان قهری، تهران: دانشگاه تهران.
ـ کاتوزیان، ناصر(۱۳۶۹)، حقوق مدنی، (ضمان قهری)، تهران: دانشگاه تهران.
ـ کاتوزیان، ناصر(۱۳۷۴)، حقوق مدنی، اموال و مالکیت، تهران: نشر یلدا.
ـ کاتوزیان، ناصر(۱۳۷۱)، وقایع حقوقی، تهران: نشر یلدا.
ـ کازرونی، حامد (۱۳۹۵) ضرورت تغییر نظام مسئولیت مدنی پزشکی در حقوق ایران با نگاهی به تحولات ایجاد شده در حقوق فرانسه در حقوق ایران
ـ کاتوزیان، ناصر(۱۳۷۹)، وقایع حقوقی، تهران: انتشارات دادگستر.
ـ کاتوزیان، ناصر(۱۳۷۹) ، قواعد عمومی قراردادها، جلد۴، تهران: انتشارات برنا.
ـ کاتوزیان، ناصر(۱۳۷۹)، قواعد عمومی قراردادها، جلد اول، تهران، شرکت سهامی انتشار.
ـ وحدتی شبیری (۱۳۸۵)، مبانی مسئولیت مدنی قراردادی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلام.
ـ شم آبادی، حسن (۱۳۹۵) مسئولیت مدنی تفویت فرصت در حقوق ایران، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
ـ خادم سربخش ، علی (۱۳۸۹) رفع مسئولیت مدنی پزشک با اخذ برائت از بیمار، تهران: دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام

کتب عربی:

ـ آملی، محمدتقی (۱۴۱۳ هـ ق)، کتاب الصلوه، تقریرات درس مرحوم محقق داماد، قم: مؤسسهٔ النشر الاسلامی.
ـ اردبیلی، احمد (۱۴۰۲ هـ ق)، مجمع الفائده البرهان، تصحیح مجتبی عراقی و علی‌پناه اشتهاردی و حسین یزدی‌اصفهانی، قم: نشر جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیه.
ـ جبعی عاملی، زین‌الدین ابن علی (شهید ثانی) (بی‌تا)، مسالک‌الافهام، قم: مؤسسهٔ المعارف الاسلامیه.
ـ حر عاملی، محمد بن حسن ابن علی(۱۴۰۹ هـ ق)، وسایل‌الشیعه، قم: مؤسسهٔ آل‌البیت، ج۵، باب۸ .
ـ الحسینی المراغی، سید میر عبدالفتاح (۱۴۱۷ هـ ق)، العناوین الفقهیه، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
ـ حسینی عاملی، سید محمدجواد (۱۴۱۹ هـ ق)، مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، تحقیق محمدباقر مجلسی، تهران: مؤسسه النشر الاسلامی.
ـ حلی، ابوجعفر محمد بن منصور بن احمد (ابن ادریس) (۱۴۱۰ هـ ق)، السرائر، قم: نشر جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیه.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]

ـ حلی، یوسف‌بن محمد (۱۴۲۰ هـق)، تذکره العلما، تهران، موسسهٔ نشر اسلامی

ـ حلی، یوسف‌بن محمد (۱۴۱۷ هـق)، تحریرالاحکام، تهران، موسسهٔ نشر اسلامی

ـ صدر، سید محمدباقر(۱۴۰۰ هـ ق)، بحوث فی شرح العروه الوثقی، بیروت، مجمع الشهید آیت‌الله الصدرالعالمی.

ـ طوسی، ابوجعفر (بی‌تا)، نهایه الاحکام، قم: انتشارات قدس محمدی.

ـ فاضل تونی، عبدالله بن محمد (۱۴۱۲ هـ ق)، الوافیه فی اصول الفقه، تحقیق سید محمدحسین رضوی کشمیری، قم: مجمع الفکر الاسلامی.

ـ کرکی، علی‌بن الحسین (۱۴۰۸هـ ق)، جامع‌المقاصد فی شرح‌القواعد، قم: مؤسسهٔ آل‌البیت.

ـ مدرس، سید حسن (۱۴۰۸ هـ ق)، الرسائل الفقهیه، تهران: ستاد بزرگداشت پنجاهمین سال‌گرد شهید سید حسن مدرس.

ـ مکارم شیرازی، ناصر(۱۴۱۱ هـ ق)، القواعد الفقهیه، قم: نشر مدرسه الامام امیرالمؤمنین.

ـ موسوی الخویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۷ هـ ق)، مصباح الفقاهه، تقریر محمدعلی توحیدی، قم: انصاریان.

ـ نجفی، محمدحسن (بی‌تا)، جواهرالکلام فی مسائل الحلال و الحرام، تحقیق شیخ عباس قمی قوچانی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ـ هیثم، محمد (۲۰۰۴)، المسئولیته عن تعویض اضرار تلوث البیئته فی القانون، دراسه مقارنه، جامعه العدن، کلیه الحقوق.

کتب لاتین:

__ European commission, 2002, Proposed Eu Directive on Environmental liability ,at-http, eur-lex europa .

__ Nasr. S. H.1968,The Encounter of Man and Nature ,London; George Allen and Unwin Ltd .

__ Prieur, Miechel.2004 ,Droit de l\'environnement ,Paris: DallozUliescu, Marilena , 1993" Laresponsabilitépourles dommagesécologiques"\ RevueInterntionale de Droit Compar

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-19]